ТУРЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ У ЛЬВОВІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

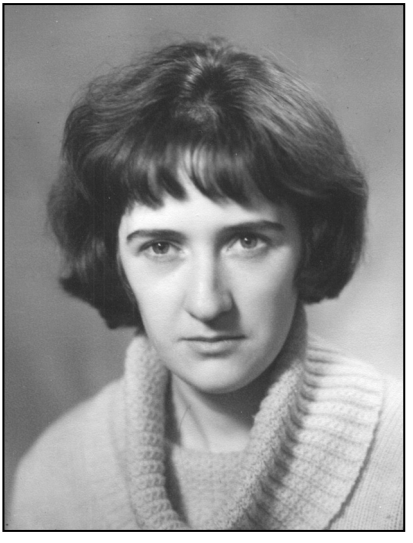

Христина ХАРЧУК,
старший викладач Львівського державного аграрного університету

Харчук Христина. *Турецькі військові поховання у Львові після Першої світової війни.*

В статті досліджуються турецькі військові поховання на Австрійському військовому цвинтарі у Львові, закладеному на початку XX ст. Турецькі військові поховання з періоду Першої світової війни не збереглися до нашого часу, їхнє існування підтверджують лише архівні документи.

Ключові слова: *турецькі військові поховання, Австрійський військовий цвинтар, турецький військовий цвинтар, ексгумація, комасація.*

Харчук Кристина. *Турецкие воєнные захоронения во Львове после Первой мировой войны.*

В статье исследуются турецкие военные захоронения во Львове на Австрийском военном кладбище, основанном в начале XX в. Турецкие военные захоронения с периода Первой мировий войны не сохранились, их существование подтверждают только архивные документы.

Ключевые слова: *турецкие военные захоронения, Австрийское военное кладбище, турецкое военное кладбище, эксгумация, комасация.*

Kharchuk Christina. *Turkish military burial in Lviv after First World War.*

This article addresses the question of Turkisch military burial of Austrian militar cemetery in Lviv, dated by beginning of the XX century. Turkisch military burial of the First World War not survived to our time confirm their existence only archival documents.

Key words: *Turkisch military burial, Austrian militar cemetery, Turkisch military cemetery, exhumation, komasatsiya.*

Відомості про турецькі поховання у Львові сягають початку XVII ст. Давній турецький цвинтар у Львові знаходився в околицях теперішньої вул. Лисенка. На розі сучасних вул. Кривоноса і вул. Гуцульської в 1607 р. з боку військової частини стояв колись так званий Турецький камінь, який слугував межею між міськими і королівськими землями. В книгах границь львівського магістрату говориться: «Цей тесаний камінь ділить грунти міські та замкові і тут звикли турків ховати, коли якомусь у Львові померти доведеться» [1]. Цей мусульманський цвинтар знаходився на володіннях вірменина Миколи Серепковича. Львівські вірмени, які вели торгівлю зі Сходом, повинні були поховати гостя-мусульманина у Львові згідно його традицій на мусульманському цвинтарі. Згодом, в 1664 р. ділянку, на якій знаходився цвинтар, передали вірменським монанах-театинцям, які збудували тут так званий «Червоний кляштор», в якому сьогодні міститься військова частина.

Під час Першої світової війни у Львові на Австрійському військовому цвинтарі, закладеному російськими санітарними службами на пасовиськах гміни Личаків, поховано у 1915–1918 роках і після комасації 1935–1937 років поховано більше 10 тисяч загиблих вояків. Серед них значна частина – українці – вояки австрійської та російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці та інші. Окрему группу становили 10 могил турецьких вояків, що служили в австрійській армії і були поховані біля цвинтарного муру [2]. На їх могилах, як подає у Марія Бачинська у путівнику по Личаківському та Янівському цвинтарях, стояли кам'яні стовпи з написами на таких самих таблицях, які завершувалися вгорі фезами [3]. Могили турецьких вояків позначені на детальному плані Австрійського цвинтаря з 1927 р.[4].

Як відомо, після закінчення Першої світової війни згідно з артикулом 171-го трактату з Сен-Жермен, всі примирені держави, в тому числі і Польща, зобов'язалися утримувати в порядку і шанувати могили вояків, які поховані на їхніх територіях. Про те, чи могили мають залишатися, чи теж поховані там останки мають бути перенесені мала вирішувати спеціальна комісія, що опікувалася цвинтарями.

24 квітня 1926 р. посольство Туреччини у Варшаві звернулося до міністерства громадських робіт Польщі з проханням перепоховати останки громадян Туреччини, загиблих під час Першої світової війни та похованих на території Польщі, на двох або трьох окремих новостворених турецьких цвинтарях [5]. Всі кошти пов'язані з будівництвом цвинтарів, а також ексгумацію останків та їх транспортування турецький уряд гарантував оплатити, за винятком вартості купівлі ґрунту під поховання, який мав виділити польський уряд і відповідно мала оплатити Польща [6].

Міністерство громадських робіт Польщі для визначення коштів, які потрібно для будівництва турецьких цвинтарів вислало воєводському уряду дирекції суспільних робіт у Львові перелік місцевостей, де поховані турецькі військовослужбовці. У Першу світову війну згідно переліку загиблих на території тодішньої Польщі поховано 1044 військовослужбовці Туреччини, зокрема, у

Станиславівському воєводстві – 797 осіб, Львівському – 134, Тернопільському – 96, Краківському – 14 і Сльонському – 2 [7].

Посольство Туреччини у Варшаві 10 грудня 1928 р. звернулося до міністерства громадських робіт Польщі з проханням про закладення в найближчій околиці забудованої частини міста Львова цвинтаря, на якому були б поховані останки всіх полеглих турецьких військовослужбовців, що загинули під час Першої світової війни і були поховані на цвинтарях у Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Краківському та Сльонському воєводстві [8].

Кошти ексгумації та перевезення останків, закладення та консервації цвинтаря мав оплатити турецький уряд і з тої причини посольство Туреччини у Варшаві просило міністерство громадських робіт скласти докладний кошторис. У докладний кошторис, який склало міністерство громадських робіт входило: 1) ексгумація останків турецьких вояків; 2) транспорт цих останків зі згаданих місцевостей на місце нового цвинтаря; 3) кошти трумн та доставка їх на місце ексгумації; 4) виконання естетичного огородження з вхідною брамою на новому цвинтарі; 5) встановлення кам'яних або бетонних надгробних плит; 6) річний кошт утримання та нагляду за новим цвинтарем. У кошторисі було також зазначено, що окрім згаданих у переліку 1044 похованих осіб, виявлено ще 786, тобто разом – 1830 [9]. Міністерство громадських робіт у Варшаві звернуло увагу дирекції громадських робіт воєводського уряду у Львові на те, що незідентифіковані останки турецьких вояків будуть складені в одній труні і поховані у спільній могилі.

Загальний вигляд турецького цвинтаря. Проект 1929 р.

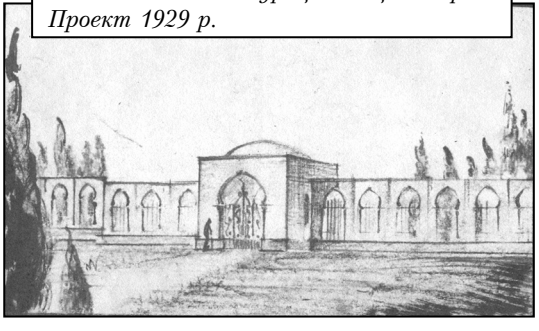

Міністерство громадських робіт Польщі доручило дирекції громадських робіт воєводського уряду у місті Львові знайти відповідне місце для закладення військового цвинтаря. У випадку, коли державного ґрунту не можна буде знайти, то пропонувалося купити приватний ґрунт за кошти державної казни Польщі. Ґрунт для цвинтаря повинен був знаходитися поблизу забудованої частини міста. 18 грудня 1928 р. дирекція громадських робіт у Львові дала відповідь міністерству громадських робіт у Варшаві, в якій, зокрема було написано, що для закладення цвинтаря з огляду на значну кількість поодиноких могил – 1830 була потрібна площа 9.160 квадратних метрів, з яких 5.500 мало припасти на поодинокі могили турецьких вояків, а 3.660 – мала використовуватися на стежки та травники [10].

Пропонувалася також замість цвинтаря побудувати мавзолей для зберігання останків турецьких вояків, який мав бути збудований у східному стилі з бетонної і частково залізобетонної конструкції. Він мав стояти на одному з військових цвинтарів або на окремому спеціально вибраному місці, а поверхня у цьому випадку забудови виносила би лише 200 квадратних метрів. Мавзолей мав помістити 1830 скринок з останками турецьких вояків, розмірами 35×40×70 см, які були б розташовані у два або три яруси при його внутрішніх стінах. Кошторис на будівництво такого мавзолею виносив би значно меншу суму, ніж цвинтар і не перевищував би 70 000 злотих [11]. Кошторис будівництва турецького цвинтаря без купівлі ґрунту у Львові виносив 230 230 злотих. 21 грудня 1928 р. міністерство громадських робіт Варшави в листі до воєводського уряду Львова зазначує, що проектований цвинтар має бути лише для турецьких вояків, які служили в австрійській армії і полягли під час Першої світової війни, а не для ма-

гометан, громадян Росії, які воювали на боці російської армії. Для того пропонується скласти докладний перелік турецьких цвинтарів на території Галичини, а також перелік похованих на них турецьких військовослужбовців.

9 січня 1928 р. міністерство громадських робіт Варшави отримавши від дирекції громадських робіт Львова лист, в якому зазначалося, що ціни на ґрунт поблизу забудованої частини міста дуже великі, запропонувало шукати його на відстані трьох або чотирьох кілометрів від рогаток Львова. Міністерство просило у короткий термін вислати плани та умови купівлі ґрунту для турецького цвинтаря [12]. Для закладення турецького цвинтаря площею близько півтора морга пропонувалися ґрунти у Білогорщі, Великім Голоско та Кривчицях. Окрім цих підміських околиць пропонувалися також ґрунти на Замарстинові, Сигнівці, Клепарові, Кульпаркові, Знесінні [13]. У цих околицях Львова знайшли три парцелі необхідної ґрунтової площі, які відповідали для закладення цвинтаря. Дві з них були розташована на Кривчицях, а одна на Сихові [14].

У перших днях червня 1929 р. у справі закладення турецького військового кладовища до Львова мав прибути перший секретар посольства Туреччини Зекі Гаккі Бей (Zeki Hakki Bej), який мав вибрати ґрунтову парцелю з трьох представлених на вибір, а також розглянути пропозиції щодо виконання проекту турецького цвинтаря та проекту пам'ятника на честь полеглих турецьких вояків [15]. 31 травня 1929 р. міністерство громадських робіт Варшави поручило також воєводському уряду Львова представити секретарю посольства Туреччини Зекі Гаккі Бею одного з відомих архітекторів воєводського уряду або з кваліфікованих приватних архітекторів, який міг би створити дані проекти [16].

11 червня 1929 р. до Львова прибув Зекі Гаккі Бей, який у супроводі представників дирекції громадських робіт відвідав турецькі поховання на військових цвинтарях у

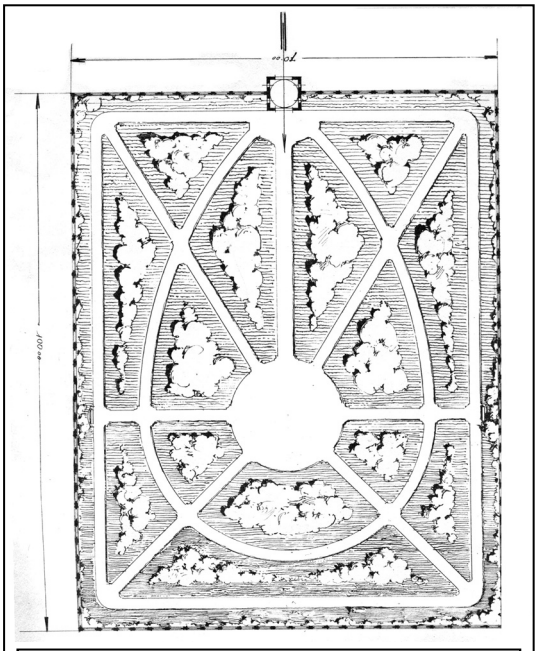

План турецького цвинтаря. Проект 1929 р.

Перемишлі (7 могил), Самборі (1 могила), Стрию (518 могил), Дрогобичі (106 могил), Ходорові (7 могил), Рогатині (25 могил), Пукові (164 могили) [17]. 15 червня 1929 р. дирекція громадських робіт детально представила ґрунтову ділянку під закладення нового військового цвинтаря для турецьких вояків, кошторис для виконання ексгумації і перевезення останків, а також влаштування цвинтаря і пам'ятника на ньому [18].

15 липня 1929 р. посольство Туреччини у Варшаві звертається у листі до інженера Гільбріхта (Hilbrichta) з дирекції громадських робіт у Львові і просить якнайшвидше відповісти на запит першого секретаря посольства Зекі Гаккі Бея у справі кошторису проекту муру та брами турецького військового цвинтаря [19]. Будівельний уряд міністерства громадських робіт у Варшаві 16 липня 1929 р. просить дирекцію громадських робіт у Львові скласти кошторис турецького військового кладовища [20]. Згідно зі звіту воєводського уряду від 18 грудня 1928 р. прийнято два типи огородження

цвинтаря: 1) бетонне огородження висотою біля двох метрів; 2) огородження з ламаного каменю або цегли, висота муру мала становити 0, 8 метра, стовпи огорожі біля двох метрів, а між ними залізні штахети. Вхідна брама мала бути залізною. Отримавши завдання 20 липня 1929 р. воєводський уряд м. Львова склав орієнтовний кошторис та ескізні плани для закладення турецького військового цвинтаря, який помістив би 1 200 поодиноких могил розміщених з обох боків проектованих стежок. Поза могилами, як це видно на ескізі плану цвинтаря, всередині кожного поля запроектовано озеленення.

Кошторис мав п'ять варіантів, за першим вартість будівництва цвинтаря коштувала 100 000 злотих, за другим – 90 000, за третім і четвертим – 80 000, за п'ятим – 70 000 [21]. Ескізний проект цвинтаря турецьких вояків у Львові виконано 27 липня 1929 р. у архітектурно-конструктивному будівничому бюро при дирекції громадських робіт львівського воєводства [22]. За проектом огородження цвинтаря мало бути виконано у східному стилі у вигляді ряду півковоподібних арок, розміри плану становили 100×70 метрів. Подібну арку мала мати також і вхідна брама з кутими металевими ґратами.

5 серпня 1929 р. посольство Туреччини просить дирекцію громадських робіт у Львові надіслати кошторис та ескізний проект турецького військового кладовища для ознайомлення і погодження з міністерством крайової оборони в Ангорі [23]. 10 серпня 1929 р. посольство Туреччини у Варшаві отримало лист з кошторисом та ескізним проектом і у відповіді на це 21 серпня 1929 р. висловило подяку дирекції громадських робіт львівського воєводства. 12 квітня 1937 р. радник Поніковський (Ponikowski) з міністерства внутрішніх справ Польщі повідомив воєводський уряд у Львові про приїзд Рідван Сафа Бора (Ridwan Safa Bor), першого секретаря амбасади Туреччини у Варшаві у справі вибору місця для запроектованого почесного турецького військового цвинтаря під Львовом. Радник просить воєводський уряд дати докладну інформацію про справу побудови цього цвинтаря і про результати доповісти міністерству внутрішніх справ Польщі [24].

21 травня 1937 р. львівський воєводський уряд дав відповідь у справі будівництва почесного цвинтаря турецьких вояків міністерству внутрішніх справ у Варшаві: секретар амбасади Туреччини у Варшаві Рідван Сафа Бор до сих пір не прибув [25]. Подібну відповідь на запит міністерства внутрішніх справ Польщі дав керівник відділу воєводського уряду Львова інженер Броніслав Вельчер (Bronisław Welczer) через рік – 12 березня 1938 р. [26]. Перший секретар амбасади Туреччини у Варшаві не прибув до Львові і навіть не відповів письмово у справі будівництва по-

Мурована брама на Австрійський військовий цвинтар. Фото 2008 р.

чесного військового цвинтаря турецьких вояків загиблих під час Першої світової війни. Причиною цього був очевидно перебіг політичних подій, які склалися напередодні Другої світової війни.

Як наслідок у Львові так і не був побудований почесний військовий цвинтар турецьких вояків, а 10 турецьких вояків, які служили в австрійській армії і після загибелі були поховані на Австрійському військовому цвинтарі до наших днів не збереглися. У 1946–1947 роках, після другого свого приходу до Львова, більшовики зрівняли з землею бульдозерами і перекопали Австрійський військовий цвинтар, а на його місці влаштували цивільні та військові поховання. Колишній Радянський Союз ніколи не підписував міжнародних угод про охорону та відновлення військових могил. Тому майже всі нерадянські цвинтарі тоді вважалися ворожими і підлягали ліквідації. Від 1946 р. тут розпочато цивільні поховання. Австрійський військовий цвинтар приєднали до Личаківського і утворили нове 82-ге поле, яке поділили на окремі ділянки. Похованих на цьому полі вписували у новостворені цвинтарні книги 82-го, 82-го а, 82-го б, 82-го в полів [27].

У нижній частині колишнього Австрійського військового цвинтаря (частково на ексгумованій в 1935 – 1937 роках території 82-го поля і трохи далі, аж до теперішньої вул. І. Мечнікова) до 1939 р. існував приватний город Боднарів. У липні 1944 р. більшовики відібрали Боднарам город. На місці колишнього городу тоді був закладений військовий цвинтар для вояків Червоної армії, на якому поховано в земляних могилах у 1944–1950-х роках разом з вояками НКВС 3491 особу. Згідно книги реєстрації до них відносяться 1252 радянські вояки, які були поховані: у 1945 – 574 особи, у 1946 – 456 осіб, у 1947 – 148 осіб, у 1948 – 54 особи, у 1949 – 18 осіб, у 1950 – 2 особи [28]. За архівними даними, на цьому цвинтарі, поруч з вояками радянської армії, які померли від ран у шпиталях Львова, ховали вояків дивізії НКВС, котрі воювали на Львівщині з підрозділами Української Повстанської Армії. Ці вояки були причетні також до масових репресій проти місцевого населення.

Теперішній вигляд новий військовий цвинтар (або так зване «Марсове поле») отримав у 1974 р. Його планування здійснено за проектом архітекторів А. Шуляра, В. Каменщика та скульптора В. Бойка. Під плитами з чорного граніту, які розташовані по обидва боки головної алеї, перепоховані вояки Червоної армії. Написи з іменами полеглих на плитах – переважно без дат життя, лише на кількох перших могилах є дати смерті. Оскільки роки загибелі 1945–1950 роках не співпадали з Другою світовою війною, компартійні функціонери вирішили не писати їх на гранітних плитах військового меморіалу.

У верхній частині «Марсового поля» на початку 1990-х років встановлено металевий хрест, який пофарбовано «під березу», на знак пам'яті колишніх поховань Українських Січових Стрільців. В нижній частині «Марсового поля», стоять поставлені в один ряд три невеликі кам'яні хрести, під якими знаходяться крипти-гробниці. В 1994–1998 роках тут перепоховано 250 жертв більшовицького терору зі Замарстинівської тюрми. Згодом, в 1999 р. перезахоронено ще понад 140 жертв з цієї ж в'язниці.

Від Австрійського військового цвинтаря, на якому було поховано після Першої світової війни 10 турецьких вояків, дотепер залишилася лише вхідна брама з боку вул. Черемшини (давніше – вул. Цетнарівка) та могила Павла Ліськевича, четаря Української Галицької армії. Зважаючи на те, що на цьому колишньому військовому цвинтарі була похована велику кількість вояків, в тому числі і турецьких, потрібно було б зазначити його місце хоча б пам'ятним знаком з переліком загиблих, так як це робиться в усіх цивілізованих країнах світу.

ДЖЕРЕЛА

1. Книги границь, 1607 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 52 [Магістрат м. Львова.]. – Оп.2. – Спр. 654. – Арк. 2.

2. Переписка з Міністерством внутрішніх справ, суспільних робіт і Тернопільським воєводським управлінням про побудову військового кладовища для загиблих військовослужбовців турецької армії біля Львова. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2144. – Арк. 2.

3. Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. – Lwów, 1937. – S. 9; Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. – Lwów, 1937. – S. 10.

4. Плани військового кладовища на Личакові у Львові. – ДАЛО. – Ф. 1 [Львівське воєводське управління, 1921–1939 роки. Будівельний відділ з тематичним і місцевим каталогом]. – Оп. 50. – Спр. 168. – С. 10.

5. Переписка з Міністерством внутрішніх справ, суспільних робіт і Тернопільським воєводським управлінням про побудову військового кладовища для загиблих військовослужбовців турецької армії біля Львова. – ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2144. – Арк. 1.

6. Там само. – Арк. 1 зв.

7. Там само. – Арк. 30.

8. Там само. – Арк. 29, 29 зв.

9. Там само. – Арк. 30, 30 зв.

10. Там само. – Арк. 31.

11. Там само. – Арк. 31 зв.

12. Там само. – Арк. 46.

13. Там само. – Арк. 46-103.

14. Там само. – Арк. 104-108.

15. Там само. – Арк. 109.

16. Там само. – Арк. 109

17. Там само. – Арк. 110, 110 зв.

18. Там само. – Арк. 112 зв.

19. Там само. – Арк. 115 зв.

20. Там само. – Арк. 116.

21. Там само. – Арк. 118, 118 зв.

22. Там само. – Арк. 119, 120.

23. Там само. – Арк. 121.

24. Там само. – Арк.127.

25. Там само. – Арк. 130.

26. Там само. – Арк. 131.

27. Цвинтарна книга за 1946 р. // ДАЛО.

28. Цвинтарні книги за 1945 р., 1946 р., 1947 р., 1948 р., 1949 р., 1950 р. // ДАЛО.